

BALÁZS GÉZA

A KULTÚRÁK ÉS NYELVEK SZÉTESÉSE

A szórványosodás (vagy ahogy Hódi Sándor, vajdasági pszichológus még érzékletesebben nevezi), a „szivacsosodás”, a nyelvvesztés szorosan összefügg a társadalmak életével, különösen a mentalitással, identitással, vagy ahogy korszerűtlenül nevezhetnénk: a néplélekkel. A nyelvek felívelése, elterjedése és visszaszorulása párhuzamot mutat a társadalmak felívelésével és visszaszorulásával.

A társadalmak összeomlása

■ Diamond Jared M. a következő öt okot véli a társadalmak összeomlásában: 1. ökológiai problémák, 2. a források kimerítése (iskolapéldája a Húsvét-sziget), 3. éghajlatváltozás, 4. ellenséges szomszédok felbukkanása, a barátságos szomszédok csökkenése, 5. a társadalmi válaszok elégtelensége. Diamond könyve *Összeomlás* (Collapse) címmel jelent meg, de talán még pontosabb lenne az „önsorsrontás” cím.

Vajon miért nincsenek hatásos társadalmi válaszok az összeomlás elkerülésére? Ennek ezek a fő okai: 1. a problémák nehezen vehetők észre, 2. lehet, hogy észreveszik a problémát, de tétlenkednek, 3. azután ok lehet az előrelátás hiánya (a stratégiák hajlamosak hadseregüket az előző háborúra felkészíteni, főleg, ha győztek), valamint 4. gyakori, hogy irracionális cselekvésekbe menekülnek.

A szerző ez irányú gondolatait elsőszer 2013. november 4-én A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága által szervezett „Kenyérhéjmagyarok” – Magyar szórványképek, szórványfelfedezők című budapesti konferencián fejtette ki. A 2015-ben megindult drámai bevándorlás sok tekintetben aktualizálja az ott elmondottakat.

...új beszélők jelennek meg a porondon (nyelvet váltók, bevándorlók). Meglehet, hogy az európai nyelveket nem európaiak viszik majd tovább. És az is meglehet, hogy nem viszik tovább.

Ennek egyik jellemzője az általam „halmozásnak” nevezett jelenség: például valamilyen „fölösleges” cselekvés túlzásba vitele: népviselet (divat) túlzott kivirágzása, pazarló-tobzódó (nép)szokás vagy éppen irracionális mennyiségben építmények halmozása (piramisok, templomok, sztúpák; de a mai korok jellemző „túlhajszozságra” utaló épületeit is sorolhatnánk a cigánypalotáktól a dubaji felhőkarcolókig). A történelem több tucat példát mutat a múlt öngyilkos társadalmaira.

A nyelvek összeomlása

■ Az összeomló társadalmak értelemszerűen magukkal rántják a nyelveket is. A Római Birodalom egy korabeli csaknem világnyelvet rántott magával: a latint. A latin lingua franca volt az egész Mediterráneumban, s ha a Vatikánnak nem lenne államnyelve, föltehetőleg már elhamvadt volna. Presztízse így is folyamatosan csökkent, s napjainkban gyakorlatilag eltűnik – igaz, így is több mint másfél ezer évvel élte túl virágzó társadalmát.

Sem az egykor volt, sem a mai nyelvek pontos számát nem ismerjük. Minden valószínűség szerint a történelem folyamán (a monogenetikus nyelvelmélet szerint) egy nyelvből lett nagyon sok, sok ezer (egyesek még 7000 nyelvet is tudni vélnék, de ha általában területi nyelvváltozatokban gondolkodunk, akkor ennél is jóval nagyobb a szám), s ezekből napjainkban, századunkban lesz nagyon kevés. Vagyis a nyelvi összeomlás már javában zajlik. A folyamat jósolói szerint jelen évszázadunkban a nyelvek 90 százaléka eltűnhet. Ilyen nagyarányú és gyors kulturális (nyelvi) visszaszorulásról nem tudunk a történelemben. A nyelvek visszaszorulása, kihalása nem föltétlenül jár együtt az adott etnikum (csoport, közösség, nép) eltűnésével. A legtöbb esetben csak nyelvfeladás, nyelvcsere következik be. Tehát a kis nyelvek rohamosan háttérbe szorulnak a nagy nyelvekkel szemben. A tendencia egyértelműen egyirányú: az ember csoportok mindig „fölfelé” tanulnak nyelveket. Az angol pedig egyértelműen világnyelvvé vált, a világ idegenforgalma, turizmusa, kereskedelme, felsőoktatása és tudománya (többféle szintű) angolul zajlik.

Közeli tapasztalataink vannak a nyelvek visszaszorulásáról, kihalásáról. Csak a Kárpát-medencében tucatnyi nyelv tűnt el, vagy olvadt be egy másikba. A honfoglalás előtti nyelvek nyomtalanul tűntek el, nem tudunk semmit a hun, az avar nyelvről, s szinte csak a nevét ismerjük a besenyő, a jász, a kun nyelvnek. Pedig tudomásunk szerint senki nem irtotta tűzzel-vassal a besenyő, a jász vagy a kun nyelvet. Beszélői egyszerűen föladták őket – ráadásul viszonylag rövid idő (pár száz év) alatt.

Még a lehetséges nyelvi összeomlás előtt azért kell erre föl hívni a figyelmet, mert a magyar nyelv esetében is vannak ilyen, a visszaszorulásra és a nyelvváltásra utaló jelenségek. Bár a magyar nyelvet egvelőre senki sem sorolja a kihalás útjára került nyelvek közé. Ám éppen a szórványosodás az a jelenség, amely el kell hogy gondolkoztasson bennünket.

Kicsiben talán a területi nyelvváltozatok, a nyelvjárások is jelezhetnek valamit. Igazából azonban fogalmunk sincs, hogy hány nyelvjárás van a világon. Különösebben meg nem alapozott becslés szerint 40 ezer. Számos nyelv csak nyelvjárásokban létezik. Köztudott, hogy ott, ahol köznyelv vagy köznyelvek vannak, a nyelvjárások is visszaszorulnak, de az is igaz, hogy ellentétes, „nyelvjárásiasodásra” utaló tendenciák ugyancsak vannak. Ugyanígy a nyelvek „élettanában” a kihalt mellett beszélhetünk stagnáló, terjeszkedő, illetve most alakuló nyelvekről is. De ezek együtt is jóval kisebb számban vannak, mint a visszaszorulók.

■ A nyelvesztés és a szórvány kérdése összekapcsolódik. A szórvány különféle formái egy irányba mutató nyelvi változást mutatnak: nyelvesztést, nyelvcserét. A szórványt a kultúrák élettörténete (kulturdinamikája) hozza létre. Végző soron a világon mindenki valahonnan jött.

A szórványosodás történelmi mozgásokkal van kapcsolatban: vándorlás (migráció), egyes helyekre (különösen nagyvárosokba) tömörülés (agglomeráció). Sokféle szórvány létezik: kulturális, nyelvi, vallási. Tág értelemben a finnugor nyelvű magyarság is egy „sziget” az indoeurópai nyelvű népek tengerében. Kezdeti szórványoknak tekinthetők a korai határőrvédelem telepítései, a gypűk. A magyar nyelvben halvány nyomai vannak az ország szélső szögleteiben telepített határőr székelyek emlékének. Az ide-oda költözések, vándorlások etnikai izolátumokat (elszigetelődéseket) hozhatnak létre. Magyar példaként az ún. palóc kirajzást említhetjük erre. Egy korábbi, a hagyományos életmódját és nyelvét őrző közösség: a reliktum (maradvány). Magyar példaként a nyírségi tirpákok, újabban a második világháborús lengyel, majd az ötvenes évekbeli görög menekültek említhetők. A szállásterületét elhagyó s a világban szétszóródó nép létmódja a diaszpóra (iskolapéldája a zsidó nép), de magyar példákat is említhetünk (észak- és dél-amerikai magyar kivándoroltak/emigránsok lakóhelyei). A helyén maradt, de határokkal mégis szétszabdalt népekre ugyancsak sok példát hoz a történelem. A magyar nép Trianon utáni helyzete az ún. mozaiknemzet jelenségét mutatja: egy nyelv több országban. A „mozaikosodás” is a szórványosodásnak egy sajátos formája. Hiszen a történelmi időszakoktól függően hol az egyik, hol a másik „mozaik” határokkal, szabályokkal, nyelvvel stb. el van szigetelve a többi nemzetrésztől. Végül említendő az ún. multietnikus társadalmak: újkori népvándorlás eredményeként fejlettebb társadalmakban nagyszámú soknyelvű bevándorló jelenik meg, utódaik, a második és harmadik generációs „bevándorlók” pedig egy összetett kulturális-nyelvi identitást örökölnek. A sokféle kultúra és nyelv eleinte negyedekben, gettóban összpontosul, később szétáramolhat. Magyar viszonylatban is beszélhetünk ilyen kezdeményekről: ide sorolható a kínai negyedek kialakulása.

A kulturális szórványosodás és a nyelvesztés tehát párhuzamos folyamat. Egy kultúra, egy nyelv általában egy kisugárzó központot, egy tömböt alkot. Erről a tömből valamilyen módon leváló egységek a szórványok (elszigetelődések), a diaszpórák (elvándorlással keletkezett telepek). A folyamat neve: szórványosodás. A szórványban használt nyelvváltozat a nyelv- vagy pontosabb meghatározással: nyelvjárássziget. Kiterjesztve néprajzi nyelv- vagy nyelvjárásszigetről is beszélhetünk. A nyelv-szigetek pont- vagy foltszerű megjelenésű, zárt nyelvű települések más nyelvű területen.

Nyelvsziget és szórvány

■ A nyelv-sziget másként: szórvány. Jellemzőit így ragadhatjuk meg: 1) egy adott etnikum kisebbségként, szétszóródva él más népek között, de nem elszigetelten, hanem környezetével egymásra ható szociális, kulturális kapcsolatban, 2) nem reliktum, nem zártág – interakcióban van a környezetével, 3) a többségi kultúrához való kapcsolata meghatározó. A szórványokra jellemző a kettős, hármas kötődés/identitás (anyaország, anyanyelv, többségi kultúra, saját/belső kultúra). Ennek kulturális formáit (Jungbauer nyomán) így nevezik: Altgut, Neugut, Lehngut. A hagyományos szórványok s így a szórványosodás kimutatására a nyelvi, nyelvjárási és néprajzi atlaszok a legalkalmasabbak, bár a városok, agglomerációk multikulturális összetettségét már ezek sem képesek kirajzolni.

A szórványosodást hősies metaforákkal is szokták jelezni: sziget (ami küzd a süllyedés, az elveszés ellen) vagy például a nemrég alkotott költői kifejezés: kenyérhéjmagyarság.

A magyar nyelv tehát valószínűleg visszaszoruló állapotba lépett, ám a szórványosodása már egyáltalán nem „valószínűségi” kérdés, hanem nyelvjárási atlaszokkal (kartográfiai módszerrel), felmérésekkel bizonyítható tény. A magyar nyelvtömbről az elmúlt száz évben egyre nagyobb részek szakadtak le, váltak nyelvszigetté. A nyelvszigetek pedig előbb-utóbb felszámolódnak. Az Eszék melletti szlavóniai – kórogyi – nyelvszigetet (szigetmagyarság) az 1990-es évek jugoszláv háborúja csaknem felszámolta.

A szórvány kultúrája és nyelve lehet erősen hagyományos jellegű, de egy idő után mindennél jobban ki van téve a kulturális és nyelvi áthatásoknak (interkulturális viszonyoknak, interferenciának), bizonyos esetekben a kulturális erőszaknak, aminek eredménye a kultúra- és nyelvfeladás, besimulás, beolvadás a többségi környezetbe. A szórványok nyelvi helyzetét leginkább a kétnyelvűségi jelenségek mutatják. A kevertnyelvűség rendszerint kétnyelvűséghez vezet. Ezért van valamiféle tartózkodás a közösségekben a nyelvi idegenszerűségek ellen. A kétnyelvűségnek számos formája, lépcsőfoka ismert. Hangsúlyozni kell, hogy a kétnyelvűségben igazából csak egyenlőtlenlégek vannak, s rendszerint van egy uralkodó nyelv. A kétnyelvűség a legtöbb esetben a nyelvfeladás előszobája. Másként úgy fogalmazhatunk: hogy az akár áldásosnak is tekinthető kétnyelvűség végeredményben a kis nyelvek és kultúrák pusztulásához és a várható kevésnyelvűséghez vezet.

Sokféle szórvány, sokféle helyzet, sokféle stratégia

■ A szórvány sokféle nyelvi helyzetére a következő példákkal világítunk rá: a) történeti, tömbből/anyaországról levált, különfejlődött archaikus egyedi nyelvjárás (nagybörzsönyi német, moldvai csángó), b) egy szórványtömb, több nyelvjárással (Swäbische Türkei), c) egy nagyobb nyelvjárás relikta (palóc kirajzás: szórványok a Bánságban, Bánátban), d) a magyar köznyelvtől elszigetelődött: burgenlandi (felsőöri) magyarok, e) a tömbbel kapcsolatban lévő nyelvjárás (szlovéniai, pl. Lendva környéki magyar), f) egy nyelvjárásból városba költöztek (bukaresti magyarok), g) egy nyelvjárásból más földrészre emigráltak (kínaiak Újpalotán), h) egy köznyelvből más földrészre emigráltak (brazíliai telepések), i) anyaország nélküli szórványok (cigányok).

A sokféle szórványhelyzet nem kezelhető egyféle nyelvpolitikával vagy nyelvstratégiával. A nyelvstratégiák nagyon fontosak. Ezek a nyelvészetileg megalapozott nyelvpolitikából és nyelvstratégiából következhetnek. A jogi, nyelvjogi kérdések bár jószándékúak, de a jelenségek kezelésére nem alkalmasak. Fontos feladat a multietnikus világ sajátos törvényeinek antropológiai feltárása. Számos illúzióval le kell számolni. Például a népek és a nyelvek örökkévalóságának, folyamatosságának illúziójával. Ennek ellenére aligha tagadható, hogy minden egyes nép és nyelv saját maga felelős a saját maga kultúrájáért és nyelvéért.

Másra mutogatni felesleges.

Ki kell mondani: a magyar nyelv egyértelműen stagnáló, de sok jel mutat arra is, hogy már visszaszoruló fázisban van. Folyamatosan csökken a magyar nyelvet beszélők száma. Ennek egyik oka a csökkenő népszaporulat, de ennél nagyobbra becsülik a magyar nyelvet elhagyók számát. A magyar nyelv ugyanazt mutatja, mint az európai nyelvek túlnyomó többsége: eredeti beszélőik száma csökken, viszont új beszélők jelennek meg a porondon (nyelvet váltók, bevándorlók). Meglehet, hogy az európai nyelveket nem európaiak viszik majd tovább. És az is meglehet, hogy nem viszik tovább.

KAPCSOLÓDÓ IRODALOM

- Balassa Iván: *A határainkon túli magyarok néprajza*. Gondolat, Bp., 1989.
- Balázs Géza – Takács Szilvia: *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe*. Pazu-Westermann, Inter, PRAE HU. Kiadó, Celldömölk–Budapest, 2009.
- Becker, Siegfried: *Az etnikumok közötti kapcsolat és a kulturális béke*. Néprajzi Látóhatár 2000. IX/1–2. 45–54.
- Diamond, Jared: *Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*. Typotex, Bp., 2007.
- Gyivicsán Anna: *A nyelvészeti kultúra néhány kérdéséről (a magyarországi szlovákok példáján)*. Néprajzi Látóhatár 2000. IX/1–2. 63–70.
- Jungbauer, G.: *Sprachinselvolskunde*. Zeitschrift für Volkskunde III 143–150.
- Keményfi Róbert: *A nyelvészet fogalmának ideológiai háttéréről*. Néprajzi Látóhatár 2000. IX/1–2. 1–10.
- Lukács László: *A néprajzi látásmód az ezredfordulón*. Székesfehérvár, 2006.
- Öllős László: *Emberi jogok – nemzeti jogok*. Emberi és polgári jogok-e a nemzeti kisebbségek jogai? Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely, 2004.
- Pátrovics Péter: *Nyelv és identitás*. Polisz 2011. 139. kötet, 76–81.
- Pénovátz Antal: *A nyelv mint a hagyományos népi kultúra jellemzője*. Néprajzi Látóhatár 2000. IX/1–2. 97–106.
- Pusztay János: *Nyelvvel hal a nemzet*. Teleki László Alapítvány, Bp., 2006.
- Voigt Vilmos: *A nyelv politikai védelmének kiterjesztése*. In: *Jeles jogok – jogos jelek. Nyelvi jogok – társadalmi konfliktusok*. Szerk. Balázs Géza – Voigt Vilmos. Magyar Szemiotikai Társaság, Bp., 2000.
- Voigt Vilmos: *A nyelvészet (szigetkultúra) védelme*. Néprajzi Látóhatár 2000. IX/1–2. 55–62.
- Weber-Kellermann, Ingeborg: *A „nyelvészet-néprajz”-ban jelentkező internetikus viszonyok kérdéséhez*. Néprajzi Látóhatár 2000. IX/1–2. 11–25.

